

Ευδοκία Ολυμπίτου

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΝΟΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ:
Η ΧΩΡΑ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ

Η Πάτμος –ένα από τα μικρότερα νησιά των Δωδεκανήσων– βρίσκεται στο νοτιοανατολικό Αιγαίο, βορειοδυτικά της Λέρου, νότια της Ικαρίας και της Σάμου, μέσα σε ένα σύμπλεγμα από μικρότερα νησιά. Πρόκειται για μια επιμήκη λωρίδα γης με χαμηλούς λόφους και ομαλές ακτές που αναπτύσσεται από βορρά προς νότο με έκταση 34 τ.χλμ.

Η Πάτμος παρουσιάζει μία σημαντική ιδιαιτερότητα· αποτελεί το μοναδικό, ίσως, νησιωτικό χώρο στον οποίο η παρουσία ενός μοναστηριακού συγκροτήματος υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για την ιστορική πορεία και τη φυσιογνωμία του. Το κύρος, η οικονομική δύναμη, τα προνόμια και η θρησκευτική ακτινοβολία της Μονής του Ιωάννου Θεολόγου στον ευρωπαϊκό και τον οθωμανικό κόσμο λειτούργησαν προστατευτικά για το νησί, εξασφάλισαν τη δυνατότητα της οικονομικής του ανάπτυξης και γενικότερα επηρέασαν, σε σχετικά σημαντικό βαθμό, τον υλικό και πνευματικό του βίο. Αλλά και η γεωγραφική θέση του νησιού στη βόρεια άκρη της Δωδεκανήσου, σε κομβικό σημείο των θαλάσσιων δρόμων της περιοχής, καθώς και τα ασφαλή του λιμάνια συνέβαλαν επίσης, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, στην καδιέρωσή του ως σταθμού των πλοίων που κινούνταν στο νοτιοανατολικό Αιγαίο.

Σήμερα το νησί δεν έχει περισσότερους από 3.000 μόνιμους κατοίκους που ζουν μοιρασμένοι σε τρεις κυρίως οικισμούς: τη Σκάλα, τη Χώρα και τον Κάμπο. Από τον 13ο, όμως, αιώνα και ως τα μέσα περίπου του 19ου, ο πληθυσμός ήταν συγκεντρωμένος στη Χώρα, που είναι οικισμός κτισμένος στην κορυφή ενός λόφου (170 μ.), στο νότιο τμήμα του νησιού με σχετικά ομαλή πρόσβαση από το λιμάνι της Σκάλας. Ο οικισμός αυτός παρουσιάζει αδιάσπαστη συνέχεια κατοίκησης σε όλη αυτή τη χρονική περίοδο. Η Σκάλα ως τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, υπήρξε μόνον αγκυροβόλιο πλοίων, ενώ στην περιοχή της είχαν οικοδομηθεί χώροι αποθήκευσης εμπορευμάτων. Την ίδια χρονική περίοδο, ο αγροτικός χώρος της Πάτμου ήταν σποραδικά ή και περιστασιακά οικισμένος.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Χώρα είναι ένας πολεοδομικός σχηματισμός με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά διότι αποτελεί μία από τις περιπτώσεις εκείνες που ο εκκλησιαστικός, ο θρησκευτικός χώρος είναι ο

πυρήνας γύρω από τον οποίο αναπτύσσεται σταδιακά ο οικιστικός ιστός.¹ στην περίπτωση μας ο προϋπάρχων πυρήνας, είναι το μοναστήρι του Ιωάννου Θεολόγου. Επιπλέον η Χώρα διατηρεί ακόμη και σήμερα την κλειστή πολεοδομική αμυντική της μορφή, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους μεταγενέστερους οικισμούς που έχουν αναπτυχθεί ελεύθερα.

Το μοναστήρι πλαισιώνεται από λαϊκό πληθυσμό που κατοικεί κάτω από τα τείχη του, τουλάχιστον από τον 13ο αι., όταν η εγκατάσταση αυτή υπαγορεύθηκε από τις συνθήκες και τις ανάγκες της εποχής. Ο χώρος οργανώνεται αρχικά από το μοναστήρι και ο πληθυσμός του εξαρτάται από αυτό. Σταδιακά η Χώρα αποδεσμεύεται τυπικά αλλά και ουσιαστικά από αυτή την εξάρτηση και αναπτύσσεται με τη μορφή οικιστικών πυρήνων που ακολουθούν τη διαμόρφωση του εδάφους και αποκτούν οχυρωμένη μορφή. Καθώς ο οικισμός επεκτείνεται, ανανεώνεται το αμυντικό του σύστημα και η προηγούμενη οχύρωση καταργείται κάθε φορά που η πόλη «βγαίνει» έξω από τα τείχη.²

Η προσπάθεια μελέτης και ανασύνθεσης της εξέλιξης και οργάνωσης του οικισμού της Χώρας, που πολύ συνοπτικά μόλις περιέγραψα, έχει να αντιμετωπίσει την ανεπάρκεια των σχετικών με το θέμα πηγών. Για τη μελέτη της αξιοποιήθηκαν τρεις διαφορετικές κατηγορίες αρχειακών τεκμηρίων του νεοελληνικού αρχείου της Μονής του Ιωάννου Θεολόγου: α) μοναστηριακοί κώδικες, β) κοινοτικά κατάστιχα και γ) ιδιωτικά δικαιπρακτικά έγγραφα. Όμως, η σπανιότητα των καταγραφών του πληθυσμού, οι ελλιπείς φορολογικοί κατάλογοι και η πιθανή αναξιοπιστία των περιηγητικών κειμένων δεν επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε με ακρίβεια την εξέλιξη του πληθυσμού της Χώρας και να κατανοήσουμε τους ρυθμούς ανάπτυξης που είχε. Ταυτόχρονα η έλλειψη πρωτογενούς πλη-

1. Βλ. ανάλογα παραδείγματα, Μάρω Φίλιππα Αποστόλου, *Το κάστρο της Αντιπάρου. Συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978, σ. 86-126 και Emile Kolodny, *La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale*, τ. 1, Aix en Provence 1974, σ. 183.

2. Κατά τον άγγλο περιηγητή Ed. Clarke, «τίποτα δεν είναι πιο αξιοθαύμαστο από τη μορφή της πόλης, χτισμένη στην άκρη ενός τεράστιου κρατήρα, η οποία γλυστρά σε κάθε του πλευρά, σαν μια στέγη από κεραμίδια» Edward Daniel Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa, second part Greece, Egypt end the Holy Land*, Λονδίνο 1812, σ. 356. Ο Ch. Perry σύγκρινε τη Χώρα με τη «ράχη ενός γαϊδάρου», που στο ψηλότερό της σημείο στέκεται το Μοναστήρι. Ch. Perry, *View of the Levant, particularly of Constantinople, Syria, Egypt and Greece, in four parts*, Λονδίνο 1743, σ. 483.

ροφόρησης για τον οικισμό ανάμεσα στον 13ο και τον 16ο αιώνα κάνει προβληματική την αποκατάσταση της συνέχειας στην ιστορία του, την οποία προσπάθησα να αναπληρώσω με τις ελάχιστες πηγές του 17ου αιώνα που έμμεσα μόνον κάνουν αναφορές στη διαμόρφωση και το μέγεθος του.³ Ορισμένα ερωτήματα που τίθενται, μένουν αναγκαστικά απάντητα ή διατυπώνονται με τη μορφή υποθέσεων, καθώς αντιμετωπίζουν την έλλειψη επαρκούς τεκμηρίωσης.⁴

Οι πληροφορίες για το νησί γίνονται συστηματικότερες από τη στιγμή της ίδρυσης της Μονής του Ιωάννου Θεολόγου από τον μοναχό Χριστόδουλο Λατρηνό.⁵ Σύμφωνα πάντα με τις πηγές και τη μαρτυρία του ίδιου του Χριστόδουλου η Πάτμος, κατά τη χρονική στιγμή της ίδρυσης της Μονής, φαίνεται ότι ήταν ακατοίκητη.⁶ Ίσως όμως το νησί

3. Ο Δ. Φιλιππίδης γράφει χαρακτηριστικά: «Με τις ερμηνύσεις των νησιών που προκλήθηκαν από την ένταση της πειρατείας στους 'σκοτεινούς' αιώνες του Βυζαντίου χάθηκαν σε μεγάλο βαθμό και τα ίχνη από τους παλαιότερους οικισμούς ενώ οι γραπτές μαρτυρίες είναι ελάχιστες (μία από τις εξαιρέσεις είναι η Μονή Πάτμου). Ακόμη πιο απροσδιόριστη είναι η μορφή οίκησης της περιόδου, αν και το πιθανότερο είναι ότι έμοιαζε με τη μεταγενέστερη κατάσταση, δηλαδή με οχυρούς οικισμούς μαζί με διάσπαρτα αγροτικά κτίσματα. Μεθοδολογικά είναι άχρηστη η αναζήτηση της 'αρχικής μορφής' είτε προς τη μία είτε προς την άλλη κατεύθυνση». Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, σ. 55, σημ. 94.

4. Για μια αναλυτικότερη διαπραγμάτευση του θέματος, βλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16ος-19ος αιώνας)*, Διδακτορική Διατριβή, εκδ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002.

5. Για τον Χριστόδουλο Λατρηνό βλ. Έρα Λ. Βρανούση, *Βυζαντινά Έγγραφα της Μονής Πάτμου. Α' Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980, ιδιαίτερα στις σ. *21-*58, όπου και η σχετική βιβλιογραφία (από εδώ και στο εξής Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*).

6. Fr. Miklosich et Ios. Müller, *Acta et Diplomata Monasteriorum et Ecclesiarum Orientis*, τ. 6, Βιέννη 1890 (από εδώ και στο εξής Μ. Μ.), σ. 56-57. Μαρία Νυσταζοπούλου Πελεκίδου, *Έγγραφα Πάτμου. 2. Δημοσίων Λειτουργιών*, Αθήνα 1980, σ. 36-45. Στο επίσημο πρακτικό καταμέτρησης και παράδοσης της νήσου Πάτμου στον μοναχό Χριστόδουλο που συντάχθηκε από τον Γεώργιο Γρανάτο, υπογράφηκε και σφραγίστηκε από τον Νικόλαο Τζάντζη, κριτή και αναγραφέα των Κυκλάδων νήσων, το 1088 σημειώνεται: «... ην και περιπολήσας (την Πάτμο) εύρον έρημον όλην και κεχερσωμένην και υπό των ακανθών και των άλλων συρφετών συνεσκιασμένην και άβατον και δια το του τόπου άνυδρον παντάπασιν άνικμον ουδέ που γαρ ανά πάσαν την νήσον περιπατητικόν ύδωρ ή καταρρέον ευρεθήσεται, ειμή ολιγοστά τινά φρέατα κακείνα του αφθόνου ύδατος κατά πολύ ελλειπόμενα ...» και συνεχίζει: «... ωσαύτως ουδέ μίαν και μόνην οικίαν συνισταμένην το σύνολον ή μόνον ευκτήριον πενιχρόν επ' ονόματι του τιμίου εκτισμένον Θεολόγου έσωθεν της περιοχής ...».

να είχε παλαιότερα κάποιο πληθυσμό αλλά τη χρονική εκείνη περίοδο είχε εγκαταλειφθεί από τους προηγούμενους κατοίκους του, εξαιτίας κάποιας πειρατικής επιδρομής.⁷

Γιατί όμως ο Χριστόδουλος επέλεξε τη συγκεκριμένη θέση για να ιδρύσει τη μονή ή μάλλον γιατί η μονή, ενώ αποκτά πολύ σύντομα οχυρωμένη μορφή, είναι κτισμένη σε σημείο που την κάνει ιδιαίτερα ορατή από τη θάλασσα και μάλιστα από μεγάλη απόσταση;

Οποιαδήποτε απάντηση στο ερώτημα δεν μπορεί, ίσως, να αποκλείσει και συγκυριακούς ή τυχαίους λόγους που οδήγησαν στην επιλογή αυτής της τοποθεσίας. Η «άρνηση», ωστόσο, «του κόσμου» που υπαγορεύουν οι σκοποί της μοναστικής ζωής και ο φόβος τυχόν πειρατικών επιδρομών θα πρέπει να συνδυάστηκε με λόγους που σχετίζονται με το γεωφυσικό ανάγλυφο της συγκεκριμένης τοποθεσίας και τη μικρή της απόσταση από τις ευφορότερες περιοχές του νησιού, την ανάγκη άμεσης εποπτείας των γύρω ακτών, του περιβάλλοντος νησιωτικού χώρου και της ευρύτερης θαλάσσιας περιοχής,⁸ ή ακόμη και τη δυνατότητα εξεύρεσης των κατάλληλων οικοδομικών υλικών σε μικρή απόσταση. Τέλος, θα πρέπει να συντέλεσε και η σχετικά ομαλή πρόσβαση στον όρμο της Σκάλας, το καλύτερα προφυλαγμένο από τους ανέμους φυσικό λιμάνι στο νησί.

Παρακολουθώντας την εξέλιξη του οικισμού, παρατηρεί κανείς ότι, ενώ το Μοναστήρι, με την ανάπτυξη των κτιριακών του εγκαταστάσε-

7. Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *37. Η άποψη αυτή στηρίζεται στο περιεχόμενο εγγράφου του Απριλίου 1089 που υπογράφεται από τον Χριστόφορο Κοψηνό, μάγιστρο, μέγα χαρτουλάριο και αναγραφέα της Κω. Αυτό συντάχθηκε διότι ο αυτοκράτορας απήλλασσε από την υποχρέωση της «στρατείας» τους κατοίκους της Πάτμου. Στο έγγραφο παρατίθεται ονομαστικός κατάλογος των κατοίκων του νησιού που πλέον αποστρατεύονται. Σε αυτόν αναφέρεται και ένας κάτοικος με το όνομα «Καλός ο Πατμιώτης». Μαρία Νυσταζοπούλου Πελεκίδου, *ό.π.*, έγγρ. αρ. 54, σ. 76-81. Έρα Λ. Βρανούση, *Τα αγιολογικά κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου, Φιλολογική παράδοση Ιστορικά μαρτυρίες*, Αθήνα 1966, σ. 109, 113. Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *36-*37. Το 1087 είχαν στρατευθεί από την Πάτμο 12 στρατιώτες που σημειώνονται στο έγγραφο μαζί με τις οικογένειές τους (συνολικά 41 άτομα). Βλ. σχετικά Έρα Λ. Βρανούση, *Τα αγιολογικά*, σ. 113. και Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *37. Για το ίδιο θέμα: P. Karlin Hayter, «Notes sur les archives de Patmos comme source pour la demographie et l'Économie de l'île», *Byzantinische Forschungen, Band V*, Άμστερνταμ 1977, σ. 192.

8. Βλ. σχετικά Ν. Μπελαβίλας, *Λιμάνια και Οικισμοί στο Αιγαίο της Πειρατείας. Μετασχηματισμοί στον χώρο του ναυτικού και οικιστικού δικτύου των νησιών, κατά την περίοδο της πειρατικής ναυτιλίας 1420-1815*, (δακτ. διδακτ. διατριβή), Αθήνα 1992, σ. 225.

ων, τη βελτίωση και ενίσχυση του οχυρωματικού του περιβάλλοντος προβάλλεται στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, οι άξονες ανάπτυξης της Χώρας φανερώνουν, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, την τάση να κρύψουν τον οικισμό από τη θάλασσα.⁹

Η Μονή –ήδη από τον 11ο αιώνα– περιβάλλεται με τείχη. Στο κείμενο της Υποτύπωσης (1091) αλλά και στη μυστική του διαθήκη (1093) ο Όσιος Χριστόδουλος αναφέρει τις προσπάθειες που κατέβαλε για να οικοδομήσει το Μοναστήρι και να το οχυρώσει: «εναρξάμενος δε πρότερον καστέλλιον ανεβίβασα τούτον όσον ηδυνήθην, καταλείψας τούτο ατελές, δια το αποχωρήσαι με των εκείσε, ως από γενομένης επιδρομής των αδέων Τούρκων εις τας τοιαύτας νήσους».¹⁰ Το πρώτο κάστρο λοιπόν δημιουργείται γύρω από το Μοναστήρι. Σε εγκώμιο του Αθανασίου, μοναχού της Μονής και μετέπειτα πατριάρχη Αντιοχείας, που γράφτηκε λίγο πριν από το 1156 αναφέρεται: «... όρα μονήν κύκλωδι μεν ευ περιειλημμένην τοις τείχεσιν ...».¹¹

Πολλοί ιεράρχες και ηγούμενοι συνέδεσαν, στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης, το όνομά τους με τη φροντίδα για τη συντήρηση, την ενίσχυση και επέκταση του οχυρωματικού της περιβάλλοντος. Ο έντονα φρουριακός χαρακτήρας της Μονής αποτελεί μαρτυρία αλλά και σύμβολο τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής της ισχύος.¹² Το ίδιο το οχυρωματικό της τείχος ήταν σε θέση να προστατεύει και τους κατοίκους του νησιού σε στιγμές επιδρομών.¹³ Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική η εντύπωση που δημιουργούσε στους Ευρωπαίους

9. Πβ. Χρ. Ιακωβίδης, *Χώρα Πάτμου 1088-1912*, Αθήνα 1978, σ. 88. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι «είναι ιστορικά βεβαιωμένη η προσπάθεια για την απόκρυψη της Χώρας από τις θαλάσσιες ρότες γιατί οι κάτοικοί της φοβούνταν τη σύλληψη της Μονής». Αυτή βέβαια η επισήμανση του Χρ. Ιακωβίδη μπορεί ως κάποια χρονική στιγμή να ισχύει, όμως δεν θα πρέπει να γινόταν για την προστασία της Μονής, αφού είναι ορατή από πολύ μακριά, αλλά για την προστασία της ίδιας της Χώρας.

10. Μυστική διαθήκη Οσίου Χριστοδούλου Μ. Μ., σ. 81. Για τους λόγους που ανάγκασαν τον Χριστόδουλο και τους μοναχούς που τον συνόδευαν να εγκαταλείψουν το νησί βλ. στο ίδιο κείμενο σ. 88. Επίσης Κ. Άμαντος, «Πάτμος», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1930, σ. 504.

11. Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *78.

12. Αν. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική και αι Βυζαντινὰι Τοιχογραφίαι της Μονής Θεολόγου Πάτμου*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 28, Αθήνα 1970, σ. 26 και 28-38.

13. Αναφέρεται ότι στην Πάτμο υπήρχε η συνήθεια ακόμη και κατά τον 19ο αι., εξαιτίας του φόβου των πειρατικών επιδρομών, να φυλάσσονται στη Μονή μέσα σε σεντού-

περιηγητές η Μονή με το τείχος της, καθώς σχεδόν όλοι την ονομάζουν «πύργο» ή «κάστρο».¹⁴

Ο πρώτος οικισμός του νησιού

Η πρώτη οικιστική θέση που διαμορφώνεται στο νησί δεν συμπίπτει με τη Χώρα. Πρόκειται στην πραγματικότητα για «τοποθέτηση» του λαϊκού πληθυσμού στο βόρειο άκρο του νησιού, μακριά από το μοναστήρι, ενώ κάθε επικοινωνία ανάμεσα στους μοναχούς και τους λαϊκούς ήταν απαγορευμένη.¹⁵ Οι πληροφορίες για τον πρώτο αυτό οικιστικό πυρήνα προέρχονται από το κείμενο της Υποτύπωσης,¹⁶ στο οποίο οριοθετείται ο χώρος που προορίζεται για τους λαϊκούς, αφού πρώτα αναφέρεται ότι δεν έχουν δικαίωμα να κατοικούν όπου αυτοί θέλουν:

«... πόρρω πη της μονής εν ευπεριγράπτω του νησιού άκρω και είναι και διαμένειν, προς το βόρειον δηλονότι μέρος από του ακρωτηρίου του

και τα πολύτιμα αντικείμενα των κατοίκων για ασφάλεια. Η μοναχή Ανθούσα αφηγείται ένα σχετικό περιστατικό βλ. Μοναχή Ανθούσα, *Ερημίται της Πάτμου και ερημητήρια*, Αθήνα 1991, σ. 86. Αυτό όμως δεν συνέβαινε μόνο στην Πάτμο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Σκύρο, ακόμη και μέχρι τα μέσα σχεδόν του 19ου αι., τα πολύτιμα αντικείμενα φυλάσσονταν στο κάστρο, παρά το γεγονός ότι τα εκεί ευρισκόμενα κτίσματα δεν χρησιμοποιούνταν ως κατοικίες. Βλ. Μάνος Φαλταίης, «Τα διακοσμητικά αντικείμενα του σκυριανού σπιτιού από ιστορική και κοινωνιολογική άποψη», *Α.Ε.Μ.* 19 (1974), σ. 73.

14. Κατά τον 17ο αιώνα, ο Jean Thévenot έγραψε ότι στο νησί υπήρχε ένας μόνο οικισμός με έναν πύργο στη μέση που ονομαζόταν το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου· Jean Thévenot, *Voyage du Levant*, Παρίσι 1980, σ. 163-164. Την ίδια εντύπωση έχει και το 1630 ο V. Stochove· Vincent de Stochove, *Voyage du Sieur de Stochove fait es années 1630, 1631, 1632, 1633*, Βρυξέλλες 1643, σ. 237. Ο Antoine Galland το 1672· An. Galland, *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672-1673)*, Παρίσι 1881, σ. 210. Ο Richard Pococke που επισκέφθηκε την Πάτμο το 1739· Richard Pococke, *A description of the East and some other countries, of the greek islands of the Archipelago*, τ. 2, Λονδίνο 1747, σ. 31. Αλλά και ο Choiseul-Gouffier· M. - G. F. - A., Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1842, σ. 163. Το 1841, έναν αιώνα περίπου αργότερα, ένας άλλος επισκέπτης, ο γερμανός αρχαιολόγος και καθηγητής του Πανεπιστημίου της Αθήνας Ludwig Ross είχε την ίδια εντύπωση: «... στην κορυφή του βουνού είναι η σημερινή πόλη, στεφανωμένη από το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου, που υψώνεται μέσα από το κέντρο των σπιτιών σαν ένας επιβλητικός στέρεος πύργος». Βλ. Π. Κ. Ενεπεκίδης, *Αρχιπέλαγος*, Αθήνα 1988, σ. 280.

15. Μ. Μ., σ. 68.

16. Το απόσπασμα που ακολουθεί περιέχεται στην Υποτύπωση. Βλ. Μ. Μ., σ. 67.

λεγομένου Βαΐου¹⁷ έως του ετέρου του λεγομένου ο Άγιος Νικόλαος ο εις το Εύδηλον¹⁸ και άχρiς αυτής της Αγίας Μαρίνης». ¹⁹

Άλλες πληροφορίες για την πρώτη οικιστική αυτή θέση δεν υπάρχουν. Σε πολύ μεταγενέστερα έγγραφα του Νεοελληνικού Αρχείου αλλά και στο κοινοτικό κτηματολόγιο του 1676, η τοποθεσία αναφέρεται συχνά ως «Χωριδάκι» και ορισμένοι Πάτμιοι, κάτοικοι της Χώρας, έχουν αμπέλια και εκτρέφουν ζώα στην περιοχή αυτή. ²⁰ Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε χρονικά την εγκατάλειψή της, γνωρίζουμε όμως ότι ήδη από τον 11ο αι. οι κάτοικοί της μετακινούνται περιστασιακά στο Μοναστήρι για λόγους ασφαλείας απέναντι στις πειρατικές επιδρομές. ²¹

Οι μελετητές της περιόδου υποστηρίζουν ότι η οριστική μετακίνηση του λαϊκού πληθυσμού από τον πρώτο τόπο εγκατάστασής του στα όρια του τείχους της Μονής, ²² υπαγορεύθηκε από τις συνεχείς πειρα-

17. Ο Παναγιώτης Κρητικός θεωρεί ότι πρόκειται για τον Κάβο της Βαγιάς. Βλ. Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 1 (1955), σ. 72.

18. Ο Εύδηλος κατά τον Παν. Κρητικό, ό.π., σ. 73, είναι το βορειότερο άκρο του νησιού.

19. Η εκκλησία της Αγίας Μαρίνας βρίσκεται στην περιοχή των Λευκών. Καταγράφεται στο κοινοτικό κτηματολόγιο του 1676 (fm 1963/125). Βλ. Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 2 (1956), σ. 110.

20. Κτηματολόγιο Κοινού Πάτμου, fm 1963/125-12, βλ. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (Ταξινόμηση και Φωτογράφιση)», *Ο Ερασιστής* 3, τχ. 15/16 (1965), σ. 145-156.

21. Σε αχρονολόγητο έγγραφο του 11ου μάλλον αιώνα, ο Χριστόδουλος, ένας ηγούμενος της Μονής, συντάσσει ένταλμα και παραίνεση προς τους μοναχούς λόγω της επικείμενης αναχώρησής του στην Κωνσταντινούπολη για να επιλύσει διάφορα ζητήματα που αφορούν την Μονή, και γράφει: «... τους στρατιώτας και τους λοιπούς χωρίτας καθ' εκάστην από του μαΐου μηνός μη αφήτε, αλλ' ερχέσθωσαν και μενέτωσαν εν τω μοναστηρίω προς φύλαξιν». Μ. Μ., σ. 144-149. Η Έ. Βρανούση υποστηρίζει ότι ο Χριστόδουλος είναι ο ίδιος ο Όσιος Χριστόδουλος και ότι το ένταλμα αυτό συντάχθηκε μετά τον Αύγουστο του 1088 και πριν από το 1092, πιθανόν και πριν το 1091. Έρα Λ. Βρανούση, *Τα αγιολογικά ...*, ό.π., σ. 110-111. Βλ. Επίσης Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *34-*35.

22. Ήδη ο Όσιος Χριστόδουλος είχε αναγκαστεί να εγκαταλείψει την Πάτμο λόγω των πειρατικών επιδρομών. Μ. Μ., σ. 81. Μετά τον θάνατό του, οι μοναχοί κάλεσαν τον Θεοδόσιο να αναλάβει ηγούμενος της Μονής, εκείνος όμως αρνήθηκε, διότι, καθώς εξηγεί στο «έγγραφο της αποτάξεώς του»: «δια το ταύτην μήκιστα είναι και πτοείσθαι τον τε της θαλάσσης πλουν, τα εκείσε εξερχόμενα πολεμικά και τους Τούρκους, έτι δε και τους κουρσάρους, και δια το δύσβατον και έρημον τον τοιούτον τόπον τυγχάνειν ...». Βλ.

τικές επιδρομές²³ και συγκλίνουν στην άποψη ότι η παλαιότερη ίσως αναφορά στον οικισμό της Χώρας βρίσκεται στο κείμενο της διαθήκης του καθηγούμενου Γερμανού, που συντάχθηκε τον Δεκέμβριο του 1272, και αναφέρει τις συχνές πειρατικές επιδρομές εναντίον της Πάτμου: «... και αι πόρται τα βέλη αυτών κατετιτρώσκοντο μετά φωνών και ύδρεων. και ταύτα πλειστάκοις χρόνοις υπέστην, ως ίσασιν οι αρχαίοι γέροντες, και ηγωνίσθη διαφυλάξαι και την μονήν και την χώραν».²⁴ Η επόμενη μαρτυρία έρχεται πολύ αργότερα, σε φιρμάνι του έτους 1454, όταν ο Μωάμεδ ο Β΄ ορίζει τον φόρο του χωριού της Πάτμου.²⁵

Τα πρώτα κτίσματα θα πρέπει να ήταν απλά, ενώ στην κατασκευή τους θα πρέπει να συνέβαλε και η Μονή, όχι μόνο γιατί οι κάτοικοι δεν θα είχαν τη δυνατότητα να τα πραγματοποιήσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα, αλλά και γιατί η γη όλη ανήκε τότε στο Μοναστήρι. Παρόλα αυτά δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν τα όρια και η πληθυσμιακή πυκνότητα του οικισμού εκείνου διότι δεν διασώζονται σχετικές μαρτυρίες.²⁶

Έρα Λ. Βρανούση, «Ο καθηγούμενος της Μονής Πάτμου Ιωσήφ Ιασίτης και η αρχαιότερη αναγραφή χειρογράφων της Μονής», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 4 (1964-1965), σ. 346. Για την πειρατεία κατά τη Βυζαντινή περίοδο, βλ. ενδεικτικά Hélène Arhweiller, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Παρίσι 1966. Ειδικότερα για την Πάτμο Έρα Λ. Βρανούση, *Τα αγιολογικά*, σ. 168 κ.ε. Επίσης Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *68-*78 και *97-*98. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι διασώζονται μέχρι σήμερα στο νησί λαϊκές παραδόσεις για τους πειρατές και τις επιθέσεις τους σε διάφορες παραλιακές του τοποθεσίες. Βλ. ενδεικτικά σύγχρονες διηγήσεις μικρών μαθητών της Πάτμου για την πειρατεία στο περιοδικό *Πατμιακές Σελίδες* 25 (1990), σ. 29.

23. Βλ. σχετικά και το περιηγητικό κείμενο του Ιωσήφ Γεωργιερήνη που υποστηρίζει ότι αρχικά οι κάτοικοι έκτισαν καλύβες γύρω από το μοναστήρι για να προστατευθούν από τις πειρατικές επιδρομές. J. Georgiernes, *Description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos and mount Athos*, Λονδίνο 1678, σ. 76.

24. Μ. Μ., σ. 229-233. Βλ. σχετικά Έρα Λ. Βρανούση, *Τα αγιολογικά*, σ. 172-173. Επίσης Έ. Βρανούση, *Έγγραφα*, σ. *98-*99.

25. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολή στην ιστορία του Νοτιοανατολικού Αιγαίου (με αφορμή τα πατμιακά φιρμάνια των ετών 1454-1522)», *Σύμμεικτα* 1 (1966), σ. 208-210.

26. Είναι αδύνατον να αναπαραστήσουμε τη μορφή και το μέγεθος αυτού του βυζαντινού οικισμού και των κτισμάτων του, που πρέπει να δημιουργήθηκε τον 12ο αι. Ο Χ. Μπούρας παρουσίασε τα προβλήματα και τα όρια μιας τέτοιας μελέτης που καθορίζεται από την ανεπάρκεια των σχετικών τεκμηρίων. Βλ. Χαράλαμπος Μπούρας, «Κατοι-

Η Χώρα

Ο οικισμός της Χώρας αναπτύχθηκε σταδιακά γύρω από την περίμετρο της οχύρωσης της Μονής.²⁷ Στην Πάτμο υπήρχαν δύο τύπων οχυρωματικοί περίβολοι: το τείχος της Μονής και το τείχος της Χώρας. Το δεύτερο, όπως φαίνεται από τις πληροφορίες που διαθέτουμε, «μετακινούνταν» ακολουθώντας τους ρυθμούς ανάπτυξης του οικισμού, ενώ τα προηγούμενα τείχη ενσωματώνονταν στο εσωτερικό του (θα πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι πρόκειται για τείχη που σχηματίζονται από τα ίδια τα σπίτια). Και τα δύο όμως επέβαλλαν στον χώρο δύο σαφείς διαχωρισμούς: τον διαχωρισμό ανάμεσα στο μοναστικό κόσμο και τους λαϊκούς κατοίκους του νησιού και ένα σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στον αστικό και σχετικά πυκνοκατοικημένο χώρο και στον αγροτικό, αρχικά ακατοίκητο και αργότερα αραιοκατοικημένο ή εποχικά κατοικημένο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα τείχη που χωρίζουν τη Μονή από τη Χώρα ορίζουν ταυτόχρονα την αυτονομία των χώρων, μία αυτονομία που, όπως θα δούμε με την απόφαση του 1609, επεδίωξαν με περισσότερο καθοριστικό τρόπο και οι δύο φορείς της τοπικής εξουσίας: η Μονή και η Κοινότητα.

Η ύπαρξη διπλού αμυντικού συστήματος που συντηρείται, βελτιώνεται και επεκτείνεται δεν δικαιολογείται απολύτως από τα ίδια τα γεγονότα, διότι το νησί ελάχιστες φορές δέχτηκε επιθέσεις στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης και στην πραγματικότητα αποτελούσε σχετικά προστατευμένο χώρο. Ίσως θα μπορούσε κανείς να ερμηνεύσει την παρουσία του ως συμβόλου ισχύος και κύρους ή να αποδώσει την ύπαρξή του στην οριοθέτηση των χώρων που προαναφέρθηκε ή και, στο αίσθημα ανασφάλειας εξαιτίας της αστάθειας στην ευρύτερη περιοχή αλλά και στην ανάγκη προστασίας των συσσωρευμένων αγαθών και του πλούτου των λαϊκών και εκκλησιαστικών κατοίκων του νησιού.

Σήμερα, όπως παρατηρεί κανείς, η δόμηση του οικισμού, στην εξωτερική περίμετρο του τείχους της Μονής, δημιουργεί με την πυκνότη-

κίες και οικισμοί στη βυζαντινή Ελλάδα», *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1974, σ. 30-52, ιδιαίτερα στις σ. 30-32.

27. Για τις μορφές των οικισμών, την «κοινοτική» ή εκείνη που κυριαρχείται από ένα κάστρο το οποίο κατέχει κεντρική θέση στον χώρο, βλ. ενδεικτικά Κ. Μιχαηλίδης, «Παρατηρήσεις πάνω σε τρεις πόλεις νησιών του Αιγαίου», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 8 (1974), σ. 136 και Χρ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 83.

τα και τη συνέχειά της τη γνωστή οχυρωματική μορφή πολλών νησιώτικων οικισμών, όπου τα σπίτια της εξωτερικής σειράς είναι χτισμένα με τέτοιο τρόπο, ώστε να διαμορφώνουν οχυρωματικό περίβολο που κλείνει το σύνολο του οικισμένου χώρου.²⁸ Ακόμη και οι οικοδομές του 19ου αιώνα –πολλές από τις οποίες βρίσκονται στη βορειοανατολική άκρη του οικισμού– ακολουθούν την ίδια μορφή δόμησης. Ιδιαίτερη όμως εντύπωση προκαλεί, ακόμη και σήμερα, η ανομοιομορφη ανάπτυξη της περιμέτρου. Η Χώρα απλώνεται με ιδιαίτερα πυκνή δόμηση στα ανατολικά και στα δυτικά της Μονής, ενώ στα βόρεια και στα νότια η δόμηση –αν και πυκνή– είναι μικρότερη.

Η ιδιαιτερότητα στην οικιστική ανάπτυξη της Χώρας έγκειται, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, στη σταδιακή διαμόρφωση πυρήνων κατοίκησης. Οι πυρήνες αυτοί είναι: το Μέσα Κάστρο, τα Αλλοτεινά, τα Κρητικά και τα Απορδιανά. Δεν διαδέχουμε τεκμήρια που να απαντούν στο ερώτημα αν οι πυρήνες αυτοί ήταν αυτόνομοι, ποια ήταν η δημογραφική τους πυκνότητα και αν σταδιακά απλώθηκε ο οικιστικός ιστός και πύκνωσε ενώνοντάς τους. Πάντως είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι την εποχή της ανάπτυξης των Απορδιανών η Χώρα δεν ήταν ιδιαίτερα ορατή από τη θαλάσσια περιοχή της Σκάλας.

Το Μέσα Κάστρο

Ο παλαιότερος οχυρωμένος πυρήνας του οικισμού ήταν το Μέσα

28. Για τη διάδοση και τις διαφορές παραλλαγές του αμυντικού αυτού οικοδομικού συστήματος βλ. Constantin Chr. Papas, *L'urbanisme et l'architecture populaire dans les Cyclades*, Παρίσι 1957, σ. 21-22· Ι. Κουμανούδης, «Περίγραμμα Δημόδους Θηραϊκής Αρχιτεκτονικής», *Ε.Ε.Κ.Μ.* 8 (1969), σ. 28· Wolfram Hoepfner Hartwig Schmidt, «Μεσαιωνικοί οικισμοί Κυκλάδων νήσων Αντιπάρου - Κιμώλου», *Κιμωλιακά* 8 (1978), σ. 12· Α. Χαριτωνίδου, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Τήνος*, τ. 2, Αθήνα 1984, σ. 284. Βλ. επίσης Β. J. Slot, *Archipelagus Turbatus, les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane 1500-1718*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 16. Βλ. επίσης την περίπτωση των Μεστών της Χίου, Κ. Μ., «Μεστά. Το μεσαιωνικό χωριό της Χίου», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 4 (1970), σ. 84-85, ακόμη Α. Γαβαλάς Θ. Μονιούδη, «Χωρική ανάλυση των μεσαιωνικών οικισμών της Χίου», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 12 (1978), σ. 86-99· Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, σ. 49-50· Α. Βακαλόπουλος, «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 10, Αθήνα 1974, σ. 84. Για την καταγωγή του συστήματος αυτού βλ. ακόμη Α. Λαμπάκης – Χ. Μπούρας, «Τα μεσαιωνικά χωριά της Χίου» στο *Ελληνικό Λαϊκό Σπίτι*. Ε. Μ. Π. Φροντιστηριακά Έργασιαί, Αθήνα 1960, σ. 8.

Κάστρο.²⁹ Η ονομασία αυτή αποδόθηκε στον εσωτερικό πυρήνα από τους ίδιους τους κατοίκους της Χώρας εκ των υστέρων, όταν πλέον ο οικισμός είχε ξεπεράσει τα όριά του.³⁰ Στα παλαιότερα έγγραφα του Νεοελληνικού Αρχείου, που χρονολογούνται από τα τέλη του 16ου αι., ο όρος αυτός εμφανίζεται, όχι όμως συχνά.³¹ Είναι μάλλον βέβαιο ότι, κατά την εποχή εκείνη, η ανάπτυξη του οικισμού είχε ξεπεράσει τον πρώτο οχυρωματικό περίβολο, καθώς σε έγγραφα του 17ου και για όλο τον επόμενο αιώνα το Μέσα Κάστρο αποτελεί πια τοπωνύμιο και στοιχείο σήμανσης του χώρου.³²

Θεωρώ ότι οι δύο διαφορετικές διατυπώσεις «μέσα εις το κάστρο» ή το «μέσα κάστρο» αποτυπώνουν δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές στην ανάπτυξη του οικισμού της Χώρας. Ο όρος «κάστρο» θα πρέπει να ήταν και ο παλαιότερος χρονικά και είναι χαρακτηριστικό ότι απαντάται ως τις αρχές περίπου του 17ου αιώνα,³³ ενώ ο όρος «Μέσα Κάστρο» εμφανίζεται αμέσως μετά. Στην πρώτη περίπτωση το Κάστρο θα πρέπει να αναφερόταν στο σύνολο του οικισμού, ή τουλάχιστον

29. Η λέξη «Κάστρο» και οι πολλαπλές της έννοιες αναφέρονται και στα μεσαιωνικά δημώδη κείμενα. Βλ. σχετικά Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας 1100-1669*, τ. 7, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 385-386.

30. Ανάλογη είναι η περίπτωση του Κάστρου της Σίφνου, όπου ο αρχικός πυρήνας ονομάζεται «Μέσα Κάστρο». Βλ. Μάρω Φίλιππα-Αποστόλου, *Το Κάστρο της Αντιπάρου. Συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978, σ. 105 και Αν. Τζάκου, *Κεντρικοί οικισμοί της Σίφνου, Μορφές και εξέλιξη σε ένα παραδοσιακό σύστημα*, Αθήνα 1976, σ. 23. Κάτι ανάλογο συνέβαινε και με το κάστρο της Νάξου, όπως διαπιστώνει κανείς από ναξιακά έγγραφα του 17ου αιώνα· βλ. Αντ. Φλ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνα», *Ε.Ε.Κ.Μ.* 7 (1968), έγγρ. 4 στ. 3, αλλά και στη Μήλο. Εκεί ονόμαζαν τον παλαιότερο περίβολο «Μέσα Κάστρο» και τον δεύτερο «Κάστρο», βλ. Ζαφείριος Αντων. Βάος, «Το Κάστρον, η κοινωνία και το έθιμον του αρραβώνος», *Ε.Ε.Κ.Μ.* 8 (1969-70), σ. 569.

31. Για παράδειγμα σε έγγραφο αφιέρωσης σπιτιού στη Μονή το 1578 καταγράφεται: «... και σπίτι ένα μέσα εις το Κάστρο». (Φ. 1).

32. Π.χ. Φ. 2, έγγραφο του 1707.

33. Μ. Μ., σ. 270. Όταν το 1477 ο τουρκικός στόλος επιτέθηκε στη Λήμνο, τη Χίο, την Κω, τη Λέρο και την Πάτμο, δεν μπόρεσε να εκπορδήσει τα «κάστρα» τους. Αρκέστηκε να κάψει και να ρημάξει την ύπαιθρο. Το σχετικό έγγραφο αναφέρεται στο Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών Ι. (1421-1453)*, Ρόδος 1995, σ. 189. Σε αχρονολόγητη επιστολή του προς τους Πάτμιους ο Σίλβεστρος, πατριάρχης Αλεξανδρείας (τέλη 16ου αιώνα) αναφέρει χαρακτηριστικά «συμφορά και νόσος πειράζει κατ' έτος τον τόπον αυτόν και το κάστρον και το άγιον μοναστήριον», Μ.Μ., σ. 270.

στην περιοχή με την πυκνότερη δόμηση, ενώ το Μέσα Κάστρο δηλώνει την ύπαρξη ενός οικιστικού κέντρου, μιας «συνοικίας», όταν υπάρχει και δεύτερο κάστρο που περιβάλλει το προηγούμενο «το έξω Κάστρο», και γι' αυτό γίνεται η διάκριση ανάμεσά τους.³⁴

Ήδη στις αρχές του 17ου αι., όταν ο οικισμός έχει απλωθεί και πέρα από τα όριά του, εξακολουθούν να αναφέρονται εκεί ιδιοκτησίες, σπίτια και χαλάσματα. Μία από τις πέντε πύλες του, η «Μεγάλη Πόρτα του Χριστού» η οποία βρισκόταν στα ανατολικά της Μονής, κοντά στην εκκλησία του Σωτήρος ή Ζωοδότη Χριστού, μας βοηθά να εντοπίσουμε την περίμετρό του.³⁵

Τα Αλλοτεινά

Ο δεύτερος χρονολογικά οικιστικός πυρήνας, αυτός των Αλλοτεινών, βρίσκεται στα δυτικά της Μονής.³⁶ Σύμφωνα με έμμεσες μαρτυρίες συμπίπτει με την εγκατάσταση στη Χώρα, 100 οικογενειών από την Κωνσταντινούπολη, μετά την Άλωση.

34. Π.χ. Φ. 2, διαθήκη. Πρόκειται για αφιέρωση σπιτιού «εις τον ναόν της Υπεραγίας Θεοτόκου εν τω κάστρω» το 1738. Για τα ζητήματα που αφορούν τη σχετική ορολογία και τις δυνατότητες ερμηνείας της, βλ. Maro Philippa–Apostolou, «Le nom 'Castro' donné aux villages fortifiés des Cyclades», στο *Πύργοι και Κάστρα* (επιμ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος), Αθήνα 1980, σ. 143-147.

35. Η εκκλησία του Χριστού ή Ζωοδότη θεωρείται σύμφωνα με την παράδοση ότι οικοδομήθηκε κατά τη βυζαντινή εποχή για τον εκκλησιασμό των πρώτων κατοίκων της Χώρας. Είναι άγνωστο πότε ακριβώς κτίσθηκε, πάντως κάποια μικρά έργα επισκευής της περιλαμβάνονται στο κατάστιχο κεφαλικού φόρου της Κοινότητας Πάτμου του 1609. Η εκκλησία του Σωτήρος Χριστού είναι επίσης μία από τις ενορίες κατά την οθωμανική απογραφή πληθυσμού του έτους 1592/3. Η πληροφορία οφείλεται στην Ευαγγελία Μπαλτά, την οποία θα ήθελα να ευχαριστήσω και από το σημείο αυτό.

36. Αναφέρεται ότι 100 οικογένειες εγκαθίστανται και συγκροτούν αυτόνομο οικιστικό πυρήνα, τα «Αλλοτεινά». Είναι γεγονός ότι υπήρξαν φυγόκεντρα ρεύματα πληθυσμών από την Κωνσταντινούπολη. Γνωρίζουμε ότι ήδη από τις παραμονές της Άλωσης ελληνικοί πληθυσμοί μετακινήθηκαν αναζητώντας καταφύγιο σε περιοχές που θεωρούνταν ασφαλέστερες. Η πληροφορία αυτή επαναλαμβάνεται σχεδόν στερεότυπα σε μεγάλο μέρος της περί Πάτμου βιβλιογραφίας. Βλ. ενδεικτικά Αρχιμ. Γερ. Σμυρνάκης, *Η μυστηριοφύλαξ νήσος Ιωάννου του Θεολόγου η καλουμένη Πάτμος*, Βιβλιοθήκη Μονής Πάτμου, χφ. 1008, 1935, τ. 4, σ. 1825· Στ. Παπαδόπουλος, *Μονή Ιωάννου Θεολόγου*, Πάτμος 1987, σ. 12· V. Guérin, *ό.π.*, σ. 75· Emile Kolodny, *ό.π.*, σ. 183 και Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 4 (1963), σ. 51. Ο Παν. Κρητικός αναφέρει

Σε αυτή την απόπειρα κατανόησης της εξέλιξης και οργάνωσης του οικισμού θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και τους πιθανούς εποικισμούς και τα μεγέθη τους. Αν και δεν διαθέτουμε –όπως ειπώθηκε και προηγουμένως– αναλυτικά και αξιόπιστα τεκμήρια που θα επέτρεπαν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη και ανάπτυξη του πληθυσμού που κατοικούσε στη Χώρα, είναι πιθανόν ο αριθμός των κατοίκων να αυξήθηκε μετά από κάποιες εγκαταστάσεις, παρόλο που φαίνεται ότι η δημογραφική ανάπτυξη του νησιού –όταν μπορούμε να την παρακολουθήσουμε– δεν παρουσιάζει άλματα. Οι πιθανές εισροές πληθυσμού δικαιολογούνται εν μέρει από την ακτινοβολία, τα προνόμια και το εύρος των δραστηριοτήτων της Μονής και συνδέονται πιθανόν και με ιστορικά γεγονότα όπως η άλωση της πρωτεύουσας του Βυζαντινού κράτους ή η κατάληψη της Ρόδου και της Κρήτης από τους Τούρκους. Η μελέτη όμως του αρχείου δεν οδηγεί στην τεκμηρίωση αυτής της άποψης. Εξάλλου, η εξέταση της ονοματολογίας μέσα από τα φορολογικά κατάστιχα, στα οποία περιέχονται κάποια εθνικά ονόματα, δεν μπορεί να συμβάλει στη διερεύνηση των μεταναστεύσεων και να επαληθεύσει τέτοιου είδους μαζικές εγκαταστάσεις, ενώ δεν μπορεί επιπλέον να αποτυπώσει τον χρόνο της μετακίνησης. Πάντως, το ζήτημα της εισροής προσφύγων, στα μεγέθη που έχουν αναφερθεί, νομίζω ότι θα πρέπει να το αντιμετωπίσουμε γενικά με επιφύλαξη, τουλάχιστον μέχρι τότε που θα έχουμε επαρκή στοιχεία για να το τεκμηριώσουμε. Κατά μία άλλη άποψη, τα Αλλοτεινά ταυτίζονται με το Μέσα Κάστρο, ενώ αποδίδεται στην περιοχή αυτή έκταση 10 περίπου στρεμμάτων. Θεωρείται επίσης ότι ο συνολικός πληθυσμός της Χώρας δεν θα μπορούσε να ξεπερνά, με βάση την έκταση της κατοικημένης περιοχής κατά την εποχή εκείνη, τα 300 άτομα, οπότε και ο αριθμός των βυζαντινών οικογενειών θα πρέπει αναλογικά να ήταν πολύ μικρότερος.³⁷

100 πρόσφυγες και όχι 100 οικογένειες προσφύγων, ενώ σημειώνει ότι η εγκατάστασή τους έγινε με την έγκριση της Μονής και του Πατριαρχείου. Δυστυχώς δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπισθούν σχετικά έγγραφα. Τέτοιου είδους μετακίνηση από την πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους προς την Πάτμο δεν αναφέρεται στη βιβλιογραφία που αποτυπώνει τα γεγονότα τα οποία ακολούθησαν την Άλωση. Βλ. ενδεικτικά Αθαν. Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών. Τα μετά την άλωση*, Κωνσταντινούπολη 1870. Ανάλογα μεταναστευτικά ρεύματα προς τα νησιά του Αιγαίου και ιδιαίτερα τα Δωδεκάνησα σημειώνονται μεταξύ του 14ου και 16ου αι. από τα παράλια της Μ. Ασίας· Απ. Βακαλόπουλος, «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. 10, Αθήνα 1974, σ. 71 και 74.

37. Χρ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 62.

Από τα τεκμήρια που έχουμε στη διάθεσή μας προκύπτει ότι στη Χώρα υπήρχαν στις αρχές του 17ου αι. δύο πυρήνες κατοίκησης: τα Αλλοτεινά και το Μέσα Κάστρο. Οι δύο περιοχές δεν φαίνονται να ταυτίζονται. Η μελέτη ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων του πατριαρχικού αρχείου του 17ου αι. επιβεβαιώνει αυτή την υπόθεση και επιπλέον βοηθά στη χωροθέτησή τους.³⁸

Η κατεδάφιση: η απόφαση του 1609

Στις 30 Αυγούστου του 1609, ο «καθηγούμενος», «οι μοναχοί» αλλά και οι «καρaboκυραίοι» και οι «λοιποί της κοινότητας» αποφάσισαν από κοινού να γκρεμιστούν όσα σπίτια αγγίζουν τα τείχη της Μονής καθώς και ο ναός του Αγίου Ονουφρίου, «δια φύλαξιν του Μοναστηρίου και της Χώρας».³⁹ Ο λόγος με τον οποίο αιτιολογείται στο έγγραφο η απόφαση είναι ο εξής: «ακούοντες πως οι της Αγαρ απόγονοι λησταί θαλάττιοι βούλλονται συλήσαι τα νησία του Αιγαίου Πελάγους, φοβούμενοι και ημείς άπαντες μήπως τα όμοια πάδομεν καθώς μερικά νησία έπαδον». Τον Σεπτέμβριο του ιδίου έτους, το κατάστιχο του χαρατζίου περιλαμβάνει στα τελευταία του φύλλα διάφορα έξοδα της Κοινότητας. Ανάμεσα στα άλλα σημειώνεται το ποσό που δαπανήθηκε: «σαν εχαλούσαν τα σπίτια». Φαίνεται λοιπόν ότι κάποια σπίτια γκρεμίζονται. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν αυτή η απόφαση εφαρμόστηκε πλήρως. Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι ο Άγιος Ονού-

38. Πρόκειται για μία διαθήκη με ημερομηνία 12 Ιουλίου 1635, στην οποία σημειώνεται: «εν πρώτοις τα οσπήτιά μου οπού έχω σύμπλιον της Παναγίας της Μεγάλης ως καθώς ευρίσκονται, ήγουν δύο ανώγεα και δύο κατώγεα, με κατανοφράν και αυλήν και φούρνον. και τα χαλάσματα οπού έχω αγορασμένα εις το μέσα κάστρον, σύμπλιον του κυρ Κώνστα ...». Ακόμη, ένα προικοσύμφωνο με ημερομηνία 10 Δεκεμβρίου 1628, και σύμφωνα με το οποίο μεταβιβάζεται ανάμεσα στα άλλα ακίνητα: «... έτερον σπίτι εις το Μέσα Κάστρο» Φ. 1 και Κ. 1009, φ. 50, βλ. και Στ. Παπαδόπουλος – Διάκ. Χρ. Φλωρεντής, *Νεοελληνικό Αρχείο Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου. Κείμενα για την Τεχνική και την Τέχνη*, Αθήνα 1990, σ. 12. Και τέλος, σε προικοσύμφωνο με ημερομηνία 6 Ιουλίου 1667 καταγράφονται: «... έτερα σπίτια που εκάδετο ο πεθερός μου σίμπλεο του μαστρο Διμιτρί του Στεφανη. έτερα σπίτια ης τ' Αλοτινα συνπλεα της οδού και Παραδισενας – ετερον σπητη του κόπου σίμπλεο της Σταματας. έτερον σπιτιν εις το μεσα Κάστρον σίνπλεον της παπαδιάς του Χριστοδούλου Φ. 1. Βλ. Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 9.

39. Φ. 1. Βλ. Παπαδόπουλος – Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 3-4.

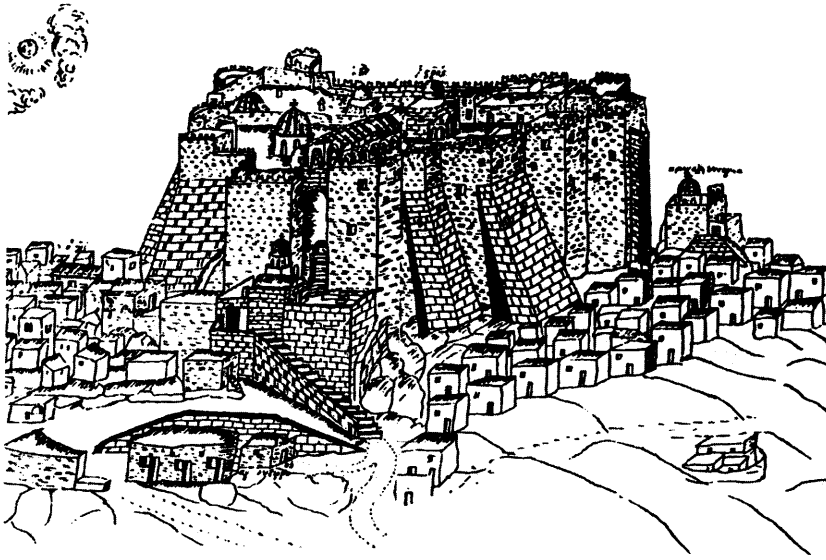
φριος δεν γκρεμίστηκε, αντίθετα γίνονται στον ναό αμέσως μετά ορισμένες επισκευές, όπως καταγράφονται στις 10 Σεπτεμβρίου του 1609 στο φορολογικό κατάστιχο του ιδίου έτους.⁴⁰

Πάντως, από το 1609 αυτονομείται η οχύρωση της Μονής από την οχύρωση της Χώρας. Φαίνεται ότι η απόφαση αυτή εφαρμόστηκε κυρίως στη βόρεια περιοχή, εκεί όπου βρίσκεται και ο Άγιος Ονούφριος και είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 18ου αιώνα –με την επέκταση των Απορδιανών– ή και αργότερα, οι Πάτμιοι δεν κατοίκησαν τη βορειοανατολική πλευρά του λόφου που βλέπει τη Σκάλα, αυτή ακριβώς την περιοχή που κάνει τον οικισμό ορατό από μεγάλη απόσταση από τη θάλασσα. Ίσως η απόφαση αυτή να μην προκάλεσε ριζικές αλλαγές στη φυσιογνωμία της Χώρας, καθόρισε όμως, ως ένα βαθμό, τους άξονες ανάπτυξής της.

Ο Ρώσος μοναχός B. Barskij σχεδίασε τη Χώρα από κάποιο χαμηλότερο σημείο προς την κατεύθυνση της Σκάλας, ενώ η απόσταση που τον χωρίζει από το θέμα του δεν είναι μεγάλη. Η Μονή είναι κυρίαρχη στη σύνδεση και το μέγεθός της είναι δυσανάλογο σε σχέση με τα απλά κτίσματα που βρίσκονται κάτω από τα τείχη της. Αποδίδει πυκνή δόμηση στα ανατολικά και δυτικά της Μονής, ενώ η βόρεια πλευρά εκεί όπου βρίσκεται η κύρια είσοδος της Μονής και η εκκλησία του Αγίου Ονουφρίου εμφανίζεται τελείως άκτιστη. Είναι φανερό ότι ο οικισμός δεν έχει πάρει ακόμη τη μορφή της περιμετρικής ανάπτυξης γύρω από το Μοναστήρι. Ο ίδιος, εκτός από τον ναό του Αγίου Ονουφρίου, σχεδίασε τη Μεγάλη Παναγιά στα δυτικά, και τις εκκλησίες του Χριστού, του Αγίου Βασιλείου και του Αγίου Γεωργίου στα ανατολικά της Μονής.⁴¹

40. fm 1962/34.

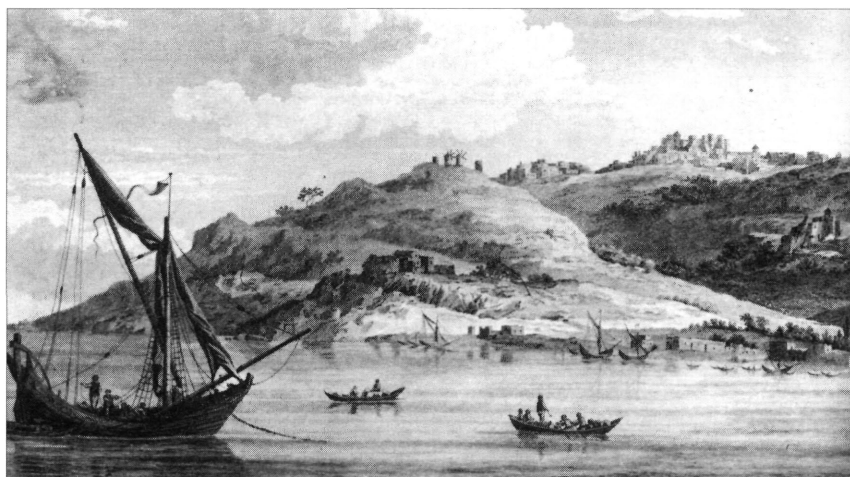
41. Ο πλήρης τίτλος του έργου του είναι B. Barskij, «Stranstvovnija Vasilija Grigorovica Barskago po sujatym Vostoka s 1747», *Sanktetruburg 1885-1887*, τ. 2, σ. 182-183. Δεν ήταν όμως δυνατόν να εντοπίσουμε και να μελετήσουμε το πρωτότυπο κείμενο. Ο B. Barskij φοίτησε δύο χρόνια στην Πατμιάδα. Βλ. σχετικά Ανδρέας Στυλιανός, «Αι περιηγήσεις του Ρώσου μοναχού Βασιλείου Γρηγόροβιτς Μπάρασκυ (Άλλως) Βασιλείου Μοσκοβορώσσου Κιεβοπολίτου», *Κυπριακαί Σπουδαί* 21 (1957), σ. 1-139, ιδιαίτερα από σ. 135 κ.ε. Επίσης, Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. 2, Αθήνα 1973, σ. 107. Για βιογραφικά του στοιχεία, βλ. Μιχ. Μαλανδράκης, *Η Πατμιάς Σχολή*, Αθήνα 1911, σ. 51 κ.ά. Ο Μαλανδράκης τοποθετεί την παραμονή του στην Πάτμο ανάμεσα στα έτη 1736-1743. Οι περισσότερες όμως πηγές τοποθετούν την άφιξή του στο 1731.

Άποψη της Μονής και της Χώρας κατά τον B. Barskij.

Η απόφαση του 1609 αναδεικνύει τη Μονή ως παράγοντα ο οποίος επεμβαίνει στην οργάνωση του χώρου. Δεν στάθηκε δυνατό να εντοπισθεί στο πατριαρχικό αρχείο άλλο σχετικό έγγραφο, ώστε να υποστηριχθεί ότι η Μονή διατηρούσε, σε αυτό το επίπεδο τουλάχιστον, έναν τέτοιο ρόλο.⁴² Αν και η περίπτωση του 1609 φαίνεται να είναι μοναδική και ίσως συναποφασίζει η Μονή διότι πρόκειται για την προστασία του νησιού ή για κτίσματα που «εγγίζουν» τα τείχη της, παρόλα αυτά η δική της παρέμβαση στον χώρο, την οργάνωσή του, την αρχιτεκτονική των κτισμάτων του αλλά και στις συνήθειες που αφορούν τα ακίνητα εκδηλώνεται –ιδιαίτερα μετά την ισχυροποίηση της Κοινότητας– περισσότερο στο επίπεδο των νοοτροπιών.

42. Κατά τον Χρ. Ιακωβίδη: «Η ιστορία της Πάτμου διαιρείται βασικά σε δύο περιόδους, η πρώτη από το 1088 μέχρι το 1720 και η δεύτερη από το 1720 μέχρι το 1912. Η πρώτη ταυτίζεται με την κυριαρχία της Μονής στα πατριαρχικά πράγματα και η δεύτερη με την επικράτηση της κοινωνικής ομάδας. Οι αντιδιαμετρικές αυτές περίοδοι ταυτίζονται, η μεν πρώτη με κοινωνικοοικονομική διάρθρωση φεουδαλικού τρόπου παραγωγής, η δε δεύτερη με κεφαλαιοκρατικές επιδράσεις στην αστική εικόνα που λίγο πολύ, είχαν παρουσιαστεί και σε άλλα σημεία του ελλαδικού χώρου την ίδια εποχή. Χρ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 49 και 59.

Η Χώρα και η Σκάλα στα τέλη του 18ου αιώνα από το βιβλίο του Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1842.

Τα Κρητικά

Ενώ οι συνήθεις τύποι κατοικιών στη Χώρα είναι το διώροφο κτίσμα με έναν ή δύο χώρους σε κάθε όροφο ή ακόμη και το μονώροφο – μονόχωρο κτίσμα, από τα μέσα του 16ου αιώνα έως περίπου το 1700 (1522-1670) κτίζονται στον οικισμό μεγάλες σε μέγεθος σύνθετες κατασκευές, που έχουν τη μορφή οικοδομικών συγκροτημάτων. Κάθε ένα από αυτά διαμορφώνει ενιαίο σύνολο αποτελούμενο από τουλάχιστον δύο ανωγοκάτωγα κτίσματα, όπως περιγράφονται στα έγγραφα, τα οποία εντοπίζονται κατά τη στιγμή της μεταβίbasής τους. Φαίνεται ότι κατοικούνταν από μια οικογένεια, ενώ μεταβιβάζονταν σε ένα από τα παιδιά, και μάλιστα στην πρωτότοκη κόρη. Σήμερα κάποιες από τις ιδιοκτησίες αυτές εξακολουθούν να υπάρχουν, έχουν όμως υποστεί κατατμήσεις και έχει αλλοιωθεί η αρχική αρχιτεκτονική τους μορφή. Βρίσκονται έξω από το Μέσα Κάστρο. Οι ιδιοκτήτες τους διέδetaan σημαντική περιουσία σε ακίνητα και κινητά αγαθά, κατείχαν μεγάλα, για την εποχή, χρηματικά ποσά, τα οποία συνήθιζαν να καταθέτουν στη «τζέκα της Βενετίας». Ήταν πρόσωπα που επαγγελματικά ασχολήθηκαν κυρίως με τη θάλασσα και το εμπόριο, ενώ τα ονόματά τους συνδέθηκαν με κοινοτικά ή εκκλησιαστικά αξιώματα.

Αυτή η χρονική περίοδος κατασκευής των οικοδομικών συγκροτημάτων συμπίπτει με γενικότερη οικοδομική ανάπτυξη στον οικισμό της Χώρας (ανέγερση ιδιωτικών κτισμάτων αλλά και πολλών νέων εκκλησιών). Είναι η εποχή της συνεχούς και πυκνής επικοινωνίας της Πάτμου με την Κρήτη, τη Βενετία, τη Γένοβα, της ανάπτυξης του εμπορίου, της εισαγωγής έργων εκκλησιαστικής τέχνης από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη.⁴³ Είναι ακόμη η εποχή που έρχονται στο νησί έπιπλα, ρούχα, κοσμήματα και διάφορα αντικείμενα πολυτελείας από τη Βενετία. Όλα αυτά δηλώνουν τις πολλαπλές δυνατότητες και τις αυξημένες απαιτήσεις ενός κοινωνικού στρώματος που αναδεικνύεται, συγκροτείται γύρω από την Κοινότητα, το «Κοινόν της Πάτμου» και διεκδικεί μερίδιο στην τοπική εξουσία από τη Μονή.

Τα Κρητικά, διαμορφώνονται στα ανατολικά της Μονής, προς το τέλος της αυτής περιόδου την εποχή των βενετοτουρκικών πολέμων, ή μετά την άλωση του Χάνδακα από τους Τούρκους. Ο σχηματισμός τους δημιουργεί ανάλογα ερμηνευτικά προβλήματα με εκείνα των Αλλοτεινών. Διότι και πάλι δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί η ύπαρξη ενός μαζικού μεταναστευτικού κύματος προσφύγων από την Κρήτη προς την Πάτμο. Ίσως είναι ορθότερη η άποψη που υποστηρίζει ότι ο τόπος της εγκατάστασής τους δεν μας επιτρέπει να μιλήσουμε για περισσότερες από τέσσερις οικογένειες, με κυριότερη εκείνη του Μαλανδράκη, η οποία οικοδομεί ένα κτιριακό συγκρότημα το 1673 (από την εγγάρακτη επιγραφή στο υπέρθυρο της εισόδου).⁴⁴

43. Εκτός από το Νεοελληνικό Αρχείο της Πάτμου, πληροφορίες για τις ναυτικές – εμπορικές δραστηριότητες των Πατμίων κατά τον 16ο αιώνα παρέχονται στα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αυτά καταγράφονται 13 Πάτμιοι ναυτικοί που έφτασαν στο λιμάνι της, 2 από τους οποίους ήταν ιερείς. Βλ. σχετικά Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σ. 284-352. Επίσης κατά τον 17ο αιώνα καταγράφονται πατμιακά πλοία στο λιμάνι του Χάνδακα, βλ. Αγγελική Πανοπούλου, «Όψεις της ναυτιλιακής κίνησης του Χάνδακα το 17ο αιώνα», *Κρητική Εστία* 2 (1988), σ. 152-175.

44. Χρ. Ιακωβίδης, *ό.π.*, σ. 92. Μετακινήσεις Κρητών στα νησιά του Αιγαίου και Ιονίου πελάγους έχουν εντοπισθεί στη διάρκεια των τουρκοβενετικών πολέμων. Ιδιαίτερα προς τις Κυκλάδες το φαινόμενο αυτό δεν πήρε τον χαρακτήρα ομαδικών και οργανωμένων μεταναστεύσεων, όπως σημειώνει ο Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Κρητικά επώνυμα εις τας Κυκλάδας», *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 4, Αθήνα 1969, σ. 457-466. Για το ίδιο θέμα: Ζαφ. Δ. Γαβαλάς, «Η νήσος Φολέγανδρος»,

Η πολεοδομική επέκταση της Χώρας στην περιοχή των Κρητικών συνδέεται και με τη διαμόρφωση του πρώτου ελεύθερου χώρου του οικισμού γύρω από την εκκλησία της Αγίας Λεσβιάς στο κέντρο των Κρητικών.⁴⁵

Χαρακτηριστική στη διάρκεια της ανάπτυξης του οικισμού είναι η μετατόπιση των κέντρων του. Βασικό κέντρο του οικισμού του Μέσα Κάστρου είναι η Μονή. Στην «περίοδο των Αλλοτεινών» δημιουργείται ένα δεύτερο, παράλληλο ίσως, κέντρο, η Μεγάλη Παναγιά, η οποία αναφέρεται και στα έγγραφα της εποχής ως στοιχείο σήμανσης του χώρου.⁴⁶

Δ.Ι.Ε.Ε. 2 (1885), σ. 512. Ο συγγραφέας αναφέρει εγκατάσταση Κρητών στη Φολέγανδρο στα τέλη του 16ου αι. Οι Κρήτες αυτοί προέρχονταν από το Καστέλι Αποκορώνου. Ο Νικ. Τωμαδάκης, «Οικογένεια Salomon, Σολωμού εν Κρήτη», *Ε.Ε.Β.Σ.* 14 (1938), σ. 163, γράφει ότι πολυάριθμοι ευγενείς Κρήτες δέωρσαν τη Ζάκυνθο πατρίδα τους μετά την άλωση του Χάνδακα. Για εγκαταστάσεις Κρητών στα Επτάνησα βλ. επίσης Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Πρόσφυγες από την Κρήτη στα Κύθηρα (Άγνωστες πληροφορίες από το Αρχείο των Κυθήρων)», *Ε.Ε.Β.Σ.* 39-40 (1972-1973), σ. 518-526· Γ. Καβδαδίας, *Κρήτη και Κεφαλονιά. Κρητικά μεταναστεύσεις και επίδρασεις του κρητικού πολιτισμού στην Κεφαλλονιά*, Αθήνα 1965· Γ. Ν. Μοσχόπουλος, «Μετοίκηση Κρητών στην Κεφαλλονιά στη διάρκεια του Κρητικού πολέμου (1645-1669) και ύστερα από την άλωση του Χάνδακα», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Αθήνα 1981, σ. 270-291. Σε εγκαταστάσεις Κρητών στα Δωδεκάνησα ή και Δωδεκανησίων στην Κρήτη για εμπορικές, οικονομικές συναλλαγές αλλά και για την ύπαρξη κοινών στοιχείων στη λαϊκή πολιτιστική παράδοση, αναφέρεται η Άννα Ι. Παπαμιχαήλ, «Κοινά πολιτιστικά στοιχεία εις την λαϊκήν παράδοσιν της Δωδεκανήσου και Κρήτης», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 4, Αθήνα 1969, σ. 379-385. Επίσης Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, «Οικογενειακά επώνυμα Δωδεκανήσου», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 324.

Ο Guérin αναφέρει 50 οικογένειες μεταναστών (V. Guérin, *ό.π.*, σ. 75) και υποστηρίζει ότι ο πληθυσμός της Χώρας, όταν επισκέφθηκε την Πάτμο (γύρω στο 1850), ήταν διαμοιρασμένος σε τρεις συνοικίες: οι Βυζαντινοί στην ανατολική πλευρά, οι Κρητικοί στη δυτική και οι ντόπιοι στη νότια. Θεωρούμε ότι η πληροφορία του V. Guérin, (*ό.π.*, σ. 81) αναπαράγεται στη σχετική πατμιακή βιβλιογραφία. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Αρχιμ. Γερ. Συμυρνάκης, *Η μυστηριοφύλαξ νήσος Ιωάννου του Θεολόγου η καλούμενη Πάτμος*, Βιβλιοθήκη Μονής Πάτμου, χφ 1008, 1935, σ. 1825· Μιχαήλ Θ. Μαυρουδής, *Πάτμος, το νησί με την ιερή ιστορία και τους χριστιανικούς θησαυρούς*, Ρόδος 1952, σ. 34· Στ. Παπαδόπουλος, *Μονή Ιωάννου Θεολόγου*, Πάτμος 1987, σ. 17· Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 4 (1963), σ. 61· E. Kolodny, *ό.π.*, σ. 183.

45. Για την εκκλησία και την ομώνυμη πλατεία, Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 2 (1956), σ. 108-109.

46. Για τη Μεγάλη Παναγιά βλ. Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 2 (1956), σ. 146-147.

Αν και δεν γνωρίζουμε κατά πόσο η πολεοδομική και ρυμοτομική οργάνωση του οικισμού ακολουθούσε κάποιο σχεδιασμό, δεν υπήρχε πουθενά διαμορφωμένος ανοικτός χώρος που να σχηματίζει πλατεία. Θα πρέπει να υπήρχαν διαπλατύνσεις των στενών δρόμων της Χώρας, οι οποίες συνδέονταν με την ύπαρξη κάποιας εκκλησίας. Η παλαιότερη πλατεία είναι αυτή της Αγιά Λεβιάς (ή Λεσβιάς) μπροστά από την ομώνυμη εκκλησία στα Κρητικά. Κατά μία άποψη ο ελεύθερος χώρος γύρω από την εκκλησία αυτήν αποτελούσε το παλαιότερο νεκροταφείο του οικισμού.⁴⁷ Στο σημείο αυτό συνυπάρχουν για πρώτη φορά διαφορετικές κοινωνικές λειτουργίες, θρησκευτικές αλλά και οικονομικές, καθώς η περιοχή συγκεντρώνει κάποιες εμπορικές και επαγγελματικές δραστηριότητες.

Η συνδυαστική εξέταση τριών τεκμηρίων της δεκαετίας του 1670 οδηγεί στη διαπίστωση ότι ο πληθυσμός της Χώρας δεν θα πρέπει να ξεπερνούσε τα 1.000 άτομα και μάλιστα ίσως ήταν και λίγο μικρότερος.⁴⁸ Αυτόν τον αριθμό είναι δύσκολο να τον μεταφράσουμε σε αριθμό σπιτιών, χωρίς τη συνδρομή και άλλων μαρτυριών. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να διακινδυνεύσουμε την υπόθεση ότι δεν επρόκειτο για περισσότερα από 200-250 σπίτια. Πάντως η πληροφορία του Ιωσήφ Γεωργιρήνη ότι η Πάτμος είχε το 1673, 6.000 κατοίκους και 800 σπίτια, φαίνεται ότι είναι ανακριβής.⁴⁹

Ενδεικτική πάντως της σταδιακής ανάπτυξης του οικισμού είναι η διαμόρφωση στα τέλη μάλλον του 17ου αιώνα νέας οχυρωματικής ζώνης που αυτή τη φορά περιλαμβάνει 17 πύλες, αντί των 5 που είχε το Μέσα

47. Αρχιμ. Γερ. Συμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 1827. Βλ. επίσης Π. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», *ό.π.*, σ. 109. Η πληροφορία αυτή δεν στάθηκε δυνατόν να διασταυρωθεί. Πάντως, η πλατεία πλακοστρώθηκε το 1904 από τον Ν. Κοκκινάκη, όπως τουλάχιστον αναφέρεται σε εγχάρκτη εντοιχισμένη επιγραφή που βρίσκεται στην περιοχή της. Ανάλογες περιπτώσεις όπου ο χώρος γύρω από μία εκκλησία, μετά τη μεταφορά του νεκροταφείου έξω από τον οικισμό, διαμορφώνεται σε πλατεία, έχουν επισημανθεί και στο Πήλιο αλλά και αλλού. Βλ. Ρέα Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Πήλιο*, Αθήνα 1987, σ. 31.

48. Πρόκειται για το κατάστιχο κεφαλικού φόρου του 1671 (230 χανέδες, και 94 χήρες, περίπου 1.104 άτομα), την οθωμανική απογραφή του πληθυσμού της Πάτμου του 1672 (164 χανέδες στο νησί, εκτός από τις χήρες και τον άγαμο ενήλικο πληθυσμό, περίπου 656 άτομα) και το κοινοτικό κτηματολόγιο του 1676 (166 χανέδες, 80 άγαμοι και 67 χήρες, περίπου 811 άτομα).

49. J. Georgirenes, *Description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos and mount Athos*, Λονδίνο 1678, σ. 76.

Κάστρο. Πρόκειται για «το δεκαεπτάπυλο έξω Κάστρο»,⁵⁰ το οποίο αναφέρεται και σε έγγραφο του Πατριάρχη Αλεξανδρείας το 1832.⁵¹

Τα Απορδιανά

Νέο οικιστικό κέντρο ή «συνοικία» είναι τα Απορδιανά στα Β.Α. της Μονής, τα οποία αναφέρονται σε έγγραφο του 1725 ως «Πορτσιανά». ⁵² Τα Απορδιανά αναπτύσσονται σταδιακά έξω από τα τείχη και τα Κρητικά. ⁵³

Για τον 18ο και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα διαθέτουμε δύο καταγραφές του πληθυσμού: η πρώτη έγινε το 1773, ενώ η δεύτερη γύρω στο 1827. Στην πρώτη αναφέρονται 519 σπίτια σε σύνολο 2.086 κατοίκων και στη δεύτερη 559 κατοικημένα σπίτια στη Χώρα και 71 ακατοίκητα, σε σύνολο πληθυσμού 2.815 ατόμων.

Κατά τη διάρκεια του περασμένου αιώνα, τα Απορδιανά επεκτείνονται στη βόρεια άκρη του οικισμού με την οικοδόμηση, από τους ναυτικούς και εμπόρους του νησιού, μεγάλων σε μέγεθος διώροφων ή και τριώροφων κτισμάτων με νεοκλασικά μορφολογικά στοιχεία. ⁵⁴ Αυτή η νέα επέκταση του οικισμού συνδυάζεται με τη διαμόρφωση μιας πε-

50. Παν Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 4 (1963), σ. 63.

51. Αρχιμ. Γεράσιμος Σμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 1825.

52. Παν. Γ. Κρητικός, *ό.π.*, σ. 52.

53. Η επέκταση γίνεται προς την περιοχή των Μύλων και αργότερα μάλλον προς την πλευρά που κοιτάζει τη Σκάλα. Η περιοχή αυτή είναι σήμερα ιδιαίτερα εκτεταμένη και απλώνεται από τους Μύλους έως του «Κονόμου». Παν Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 4 (1963), σ. 51.

54. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για αμιγείς νεοκλασικές μορφές αλλά για την ανάπτυξη νεοκλασικών μορφολογικών στοιχείων σε παλαιότερες οικοδομές ή για την ανοικοδόμηση νέων κτιρίων σύμφωνα με τις παλαιότερες μορφές και την προσθήκη νεοκλασικών διακοσμητικών μορφικών στοιχείων. Χαρακτηριστική είναι όμως η αλλαγή στο πέτρωμα που χρησιμοποιείται στις νέες αυτές οικοδομές. Ο Χρ. Ιακωβίδης επεσήμανε 17 ιδιοκτησίες στη Χώρα που μετέτρεψαν την κύρια είσοδο του περιβάλλον σε νεοκλασική, με την προσθήκη παραστάδων, θριγγού και αετώματος γύρω από την παλιά πορτοσιά. Χρίστος Ιακωβίδης, *Χώρα Πάτμου 1088-1912*, Αθήνα 1978, σ. 27 σημ. 23. Για την επικράτηση νεοκλασικών στοιχείων στη νησιώτικη αρχιτεκτονική βλ. ενδεικτικά Στέλιος Δ. Μουζάκης, «Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στη Σύμη», *Τα Συμαϊκά* 4 (1984), σ. 130. Ορισμένα από αυτά είναι τα αρχοντικά Καλλιγά, Φερεντίνου, Βάλθη, Πετράντη, Μουνδρέα, Κούρκουλα, Παλαιολόγου, Κορώνη και Αλεξάκη. Βλ. Χρ. Ιακωβίδης, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Πάτμος*, Αθήνα 1984, σ. 25.

ριοχής με κοινά χαρακτηριστικά, καθώς συγκεντρώνει κυρίως τα νέα «αρχοντικά».⁵⁵ Η ανάγκη εξεύρεσης χώρου οδήγησε τις «πλούσιες ή νεόπλουτες» οικογένειες να κτίσουν τα μεγάλα σε μέγεθος σπίτια τους έξω από τον παλιό οικισμό όπου δεν υπήρχε πλέον διαθέσιμος χώρος. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι και τα νέα αυτά κτίσματα σχηματίζουν με τις εξωτερικές τους προσόψεις οχυρωματικό περίβολο, αποτελούν συνέχεια του ήδη υπάρχοντος πολεοδομικού ιστού, συνδέουν τα υπόλοιπα κτίσματα και διαμορφώνουν ενιαίο σύνολο που αναπτύσσεται πλέον περιφερειακά του μοναστηριού.

Αγορά

Για την Πάτμο η ναυτιλία και το εμπόριο υπήρξαν σημαντικοί τομείς επαγγελματικής δράσης, καθώς ορισμένοι από τους κατοίκους της διοχέτευσαν σε αυτούς τις δραστηριότητές τους. Η ναυτιλία και το εμπόριο συνδέθηκαν με την απόκτηση πλούτου, την άσκηση της τοπικής εξουσίας, την κοινωνική διαφοροποίηση. Ταυτόχρονα υπήρξαν δίαυλοι εισαγωγής νέων αγαθών, αξιών και νοοτροπιών. Αν και το νησί ήταν συνήθως ενδιάμεσος σταθμός και όχι ο κύριος προορισμός των εμπορευμάτων που μετέφεραν, μέρος από τα αγαθά αυτά προσφερόταν στην τοπική ζήτηση, ενώ ταυτόχρονα τη δημιουργούσε και την τροφοδοτούσε. Τα πλούσια και μεγάλα σπίτια που εντυπωσίαζαν τους περιηγητές, τα αντικείμενα πολυτελείας, αλλά και οι σημαντικές περιουσίες γενιόστερα, συνδέθηκαν με τη θάλασσα και με το εμπόριο που ξεπερνούσε τα γεωγραφικά όρια της γύρω περιοχής.

Στη Χώρα συγκεντρώνονται και κάποιες από τις λειτουργίες της αγοράς. Οι λέξεις με τις οποίες καταγράφονται στα έγγραφα οι σχετικοί χώροι είναι «μαγαζί», «εργαστήριο»⁵⁶ και σπανιότερα «αποθή-

55. Ανάλογη είναι η περίπτωση της Νάξου, όπου τα αρχοντικά οικοδομούνται έξω από τον κεντρικό πυρήνα, το «Κάστρο». Βλ. Α. Κουρουπάκη, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Νάξος*, τ. 2, Αθήνα 1983, σ. 86. Ανάλογο παράδειγμα αποτελεί το Κάστρο της Σίφνου, βλ. Αναστασία Τζάκου, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Σίφνος*, Αθήνα 1982, σ. 16. Χαρακτηριστικό είναι ακόμη το παράδειγμα της Ολύμπου στην Κάρπαδο. Οι γαιοκτήμονες, «οι κανακάρηδες» όπως λέγονταν είχαν το αποκλειστικό δικαίωμα να κατοικούν στη συνοικία Έξω Καμάρα, που βλέπει προς τη θάλασσα. Βλ. Δ. Φιλιππίδης, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Κάρπαδος*, Αθήνα 1983, σ. 14.

56. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς τη χρήση του όρου στη

κη».⁵⁷ Αν και δεν είναι πάντοτε σαφής η διάκριση των χρήσεων που περικλείουν οι όροι μαγαζιά και εργαστήρια, φαίνεται ότι μαγαζιά, τα περισσότερα από τα οποία ήταν στη Σκάλα, ήταν κυρίως χώροι αποθήκευσης εμπορευμάτων και δευτερευόντως χώροι διακίνησης αγαθών, ενώ ορισμένα εργαστήρια ήταν οι χώροι όπου εργάζονταν οι τεχνίτες.⁵⁸ Κάποια από τα εργαστήρια της Χώρας πωλούσαν διάφορα αγαθά καδώς και τρόφιμα.⁵⁹

Μνημονεύονται σε έγγραφα από τις αρχές του 17ου αι. αν και, στις πηγές της εποχής εκείνης, η ύπαρξή τους είναι μάλλον σπάνια. Καταγράφονται μαζί με άλλη ακίνητη περιουσία και μεταβιβάζονται με διαθήκες και προικοσύμφωνα.⁶⁰ Πωλούνται, νοικιάζονται και φορολογούνται,⁶¹ ενώ άλλοτε αφιερώνονται στη Μονή.⁶² Οι οικογένειες, οι οποίες τα έχουν στην κατοχή τους, διαθέτουν μεγάλη περιουσία σε ακίνητα και τα ονόματά τους απαντώνται σε αποφάσεις του Κοινού της

σύγχρονη Κρήτη. Εκεί το «αργαστήρι» είναι ο αργαλειός που τοποθετούνταν στο «πορτέγο», στο σαλόνι στου σπιτιού. Βλ. Μαριάνθη Μελισσουράκη-Αρφαρά, *Το αγροτικό κρητικό σπίτι Χωριού Μάρδας Ηρακλείου*, Αθήνα 1986, σ. 50.

57. Π.χ. στον Κ. 1004, φ. 115ν σημειώνονται έσοδα της αποθήκης από πώληση κρασιού.

58. Στον Βενετοκρατούμενο Χάνδακα αναφέρεται η ύπαρξη συστηματικών εργαστηρίων των ζωγράφων φορητών εικόνων. Τα εργαστήρια αυτά είτε ήταν τμήματα των οικιών τους είτε ήταν ενοικιαζόμενα καταστήματα σε κάποιο κεντρικό δρόμο της πόλεως. Βλ. Α. Δ. Παλιούρας, ό.π., σ. 106.

59. Φ. 11, έγγραφο του 1807 με κανονισμούς για τα εργαστήρια που πωλούν τρόφιμα.

60. Φ. 1, Προικοσύμφωνο Πάτμος 10 Δεκεμβρίου 1628: «... το μαγαζήν μου το κτισμένον ...». Φ. 1, Προικοσύμφωνο Πάτμος 6 Ιουλίου 1667: «... το μαγαζήν το πεδερικόν μου ...». Φ. 2, Προικοσύμφωνο Πάτμος 24 Σεπτεμβρίου 1707: «... ετερον δύο τυς το μαγανζύ το αχαλασμένο σύνπλεον τυς Γρυμάνενας και τον μαγαζότοπον οπου εχομεν σύνπλεον του γυοφυρνού και λυμνυς». Το κατεστραμμένο μαγαζί που αναφέρεται βρίσκεται στον Κάμπο.

61. Στο βιβλίο της δημογεροντίας Πάτμου διασώζεται διαταγή με ημερομηνία 30/3/1830 η οποία ορίζει τον φόρο επί των ενοικίων των φθαρτών κτημάτων. «Διαταγή του εκτάκτου επιτρόπου όπως λαμβάνηται δόσιμον από τά φθαρτά κτήματα ήτοι από ενοίκια οσπητίων, εργαστηρίων, καφενείων και λοιπών». Βλ. Μ. Μαλανδράκης, «Νησιωτικά Χρονικά. Μέρος Β'», *Ελληνικά* 11 (1939), σ. 159. Επίσης στον Φ. 3, έγγραφο των ετών 1789 και 1790: «δια τον μουκατά του μετοχίου και εργαστηρίου γρ 07: 25». Το ποσό παραμένει ίδιο και στις δύο καταγραφές.

62. Αφιέρωση δύο εργαστηρίων στη Μονή κατά το 1622. Έγγραφο με ημερομηνία 1622 Νοεμβρίου 14 στον Φ. 1. Πρόκειται για δύο εργαστήρια που βρίσκονται το ένα δίπλα στο άλλο.

εποχής. Είναι άνθρωποι που έχουν δοσοληψίες με τη Μονή και οι περισσότεροι πρέπει να είναι έμποροι-καραβοκύρηδες.

Ήταν κυρίως συγκεντρωμένα σε δύο σημεία του οικισμού της Χώρας.⁶³ Όσα τουλάχιστον αναφέρονται σε έγγραφα του 17ου αι. δεν βρίσκονταν στο Μέσα Κάστρο, αλλά σχεδόν στις παρυφές του, στη Λότζα κοντά στον Άγιο Γεώργιο της Λότζας⁶⁴ ή των Αλλοτεινών ή Μπροβαλλωμάτου.⁶⁵ Οι λειτουργίες της αγοράς εξακολουθούν να συντηρούνται στο σημείο αυτό και κατά τον επόμενο αιώνα, όταν τα μαγαζιά και τα εργαστήρια βρίσκονται πάνω στον κεντρικό δρόμο,⁶⁶ όπου υπάρχει και φούρνος.⁶⁷ Την ίδια εποχή παρατηρείται συγκέντρωση μαγαζιών και εργαστηρίων και στην περιοχή της εκκλησίας της Αγίας Λεβιάς (ή Λεσθιάς) στα Κρητικά.⁶⁸

Στην απογραφή του 1827 καταγράφονται 67 εργαστήρια στη Χώρα από τα οποία τα 43 είναι ακατοίκητα, 174 μαγαζιά εις τον λιμένα και 48 ακατοίκητα. Στην ίδια απογραφή αναφέρονται 25 μεταπράτες και

63. Από τη μελέτη των εγγράφων του πατμιακού αρχείου προκύπτει ότι, πέρα από τα δύο αυτά σημεία - άξονες, υπάρχουν ορισμένα εργαστήρια ή μαγαζιά διάσπαρτα και σε διάφορα σημεία της Χώρας. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Φ. Μαλανδράκη, Προικοσύμφωνο, Πάτμος 25 Απριλίου 1727: «... δύο μαγαζιά όπου είναι σύμπλεον του Μοναστηρίου». Βλ. Σ. Α. Παπαδόπουλος - Διάκ. Χ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 61.

64. Άης Γιώργης της Λότζας ή των Αλλοτεινών ή του Μπροβαλλωμάτου. Βλ. Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 2 (1956), σ. 120. Για τη «Λότζα» ή «Λότηζα», βλ. Π. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 4, σ. 48 και Ζαφ. Γαβαλάς, «Φολέγανδρος», Δ.Ι.Ε.Ε. 2 (1885), σ. 495, ο οποίος αναφέρει τη Μέσα Λότζα στο Κάστρο και την Έξω Λότζα.

65. Ονομάζεται έτσι κατά την εποχή που δεν υπήρχαν γύρω σπίτια. Η επιτόπια έρευνα και η μελέτη των ενεπίγραφων υπερθύρων των οικιών αναδεικνύει ότι η οικοδόμηση στη συγκεκριμένη περιοχή τοποθετείται στις αρχές του 19ου αιώνα. Αυτό αναφέρει και ο Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», Δ.Α. 2 (1956), σ. 120. Βλ. επίσης Χρ. Ιακωβίδης, *Χώρα Πάτμου 1088-1912*, Αθήνα 1978, σ. 25.

66. Φ. 3, έγγραφο του έτους 1797. Πρόκειται για πώληση σπιτιού στη «στράτα την αυθεντική». Στο έγγραφο αναφέρεται η «στράτα η αυθεντική» και ο «φούρνος ο κανακίσκος». Φ. 3, 1798. Καταγράφεται πώληση σπιτιού με εργαστήριο στη Λότζα πλησίον του Αγίου Γεωργίου του Προβαλομάτου και πλησίον του «Καλογεράδικου». Στο Φ. 3, σε έγγραφο του 1798 σημειώνεται και άλλη μία πώληση σπιτιού στη Λότζα με μαγαζί.

67. Ο Choiseul-Gouffier, που επισκέφθηκε την Πάτμο στα τέλη του 18ου αι., περιγράφει την επιθυμία των ταξιδιωτών να αγοράσουν ψωμί, και ότι γυρνούν απογοητευμένοι στα στενά της Χώρας, καθώς όλες οι πόρτες κλείνουν καθώς περνούν. Βλ. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1842, σ. 169.

68. Βλ. Παν. Γ. Κρητικός, *ό.π.*, σ. 108.

εργαστηριάρχες, 52 έμποροι, 35 καπετάνιοι ή πλοίαρχοι, 252 ναύτες, και διάφοροι επαγγελματίες και τεχνίτες (αρτοποιοί, χαλκουργοί, ράφτες, κουρείς κ.λπ.), 68 γεωργοί κ.ά.⁶⁹ Τρία χρόνια αργότερα, σε μία άλλη απογραφή που πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, καταγράφηκαν 189 εργαστήρια στο νησί.⁷⁰

Η οικονομική ζωή του νησιού, συνδεδεμένη σε σημαντικό βαθμό με τη θάλασσα, αναδεικνύει τη σπουδαιότητα της Σκάλας, επίνειου της Χώρας, διότι είναι η περιοχή στην οποία συγκεντρώνονταν διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες. Αν και φαίνεται ότι δεν υπήρχε συγκροτημένος οικισμός με μόνιμη εγκατάσταση κατοίκων, εκεί βρίσκονταν τα περισσότερα μαγαζιά-αποθήκες (λαϊκών και της Μονής), τα εργαστήρια αγγειοπλαστικής, τα καμίνια παραγωγής ασβέστη, ένα από τα λατομεία και το μικρό ναυπηγείο του νησιού. Σημαντικό μέρος, άλλωστε, της διακίνησης αγαθών διενεργείται στη Σκάλα.

Παρόλα αυτά, ο οδικός άξονας που ένωνε τη Χώρα με το λιμάνι –ο «απορθηανός δρόμος», όπως τουλάχιστον ονομαζόταν κατά τον 19ο αιώνα– ήταν παλιότερα ένα μικρό κακοτράχαλο μονοπάτι, σύμφωνα με τις περιγραφές των περιηγητών,⁷¹ αν και στο μέσο της απόστασης περίπου βρίσκεται η Μονή της Αποκάλυψης και λειτουργεί από τις αρχές του 18ου αι. η Πατμιάδα σχολή.

Το οδικό δίκτυο μέσα στον οικισμό της Χώρας είναι παρόμοιο με όλους τους οργανωμένους με αμυντικό σύστημα οικισμούς στο Αιγαίο, όπου υπάρχει στενότητα χώρου: μικροί, στενοί, ακανόνιστοι δρόμοι, σπάνια ευθύγραμμοι,⁷² οι οποίοι πολύ συχνά καταλήγουν σε αδιέξοδο.⁷³ Αυτή η δαιδαλώδης διάταξη δεν επιτρέπει σαφή ιεράρχηση και διάκριση των δρόμων παρά μόνο σε μία ή δύο περιπτώσεις, όπου πρό-

69. Φ. 31. Βλ. Σ. Α. Παπαδόπουλος – Διάκ. Χ. Φλωρεντής, *ό.π.*, σ. 271-274.

70. Βλ. Κ. Δαφνής (επιμέλεια), *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, Κέρκυρα 1987, σ. 236.

71. Π.χ. Aaron Hill, *A full and just account of the Present State of the Ottoman Empire*, Λονδίνο 1709, σ. 213.

72. Ο Κων. Παπάς επισημαίνει ότι δημιουργείται λανθασμένη εντύπωση αν συγκρίνει κανείς τους δρόμους των νησιωτικών οικισμών με εκείνους των μεγάλων πόλεων. Αυτή η αρχιτεκτονική, όπως υποστηρίζει, ανταποκρίνεται απόλυτα στις ανάγκες της ζωής των ανθρώπων. Βλ. Constantin Chr. Papas, *L'urbanisme et l'architecture populaire dans les Cyclades*, Παρίσι 1957, σ. 45.

73. Βλ. επίσης Κ. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 68-69. Για τη γένεση των αδιέξοδων δρόμων βλ. Δ. Βασιλειάδης, *Εισαγωγή στην αιγαιοπελαγίτικη λαϊκή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1955, σ. 10.

κειται για τους δρόμους εκείνους που αποτελούν τις εισόδους της Χώρας, οι οποίες, ακόμη και σήμερα, είναι πολύ λίγες. Ποιος όμως ήταν ο κεντρικός οδικός άξονας του οικισμού; Η συνηθέστερη ονομασία του είναι «στράτα αυθεντική» και συναντάται σε αρχειακά τεκμήρια όλης της περιόδου.⁷⁴ Οι πληροφορίες που συγκέντρωσα από διάφορα έγγραφα επιτρέπουν να τον τοποθετήσουμε στον χώρο. Ο δρόμος αυτός αναπτύσσεται περιμετρικά του περιβόλου της Μονής, χωρίς να εφάπτεται στα τείχη της. Διασχίζει μία πυκνοκατοικημένη περιοχή χωρίς χαλάσματα, σπιτότοπους και κηπάρια, περνά κάτω από τη Μεγάλη Παναγιά,⁷⁵ από τον Άη Γιώργη της Λόζας αλλά και κοντά στη Μονή της Ζωοδόχου Πηγής. Παρόλες τις αλλαγές που έχει υποστεί η Χώρα φαίνεται ότι ο άξονας αυτός συμπίπτει, σε γενικές γραμμές, με τη σημερινή κεντρική οδική αρτηρία που διατρέχει τη Χώρα και ενώνει τη Μονή με τα Κρητικά και με την είσοδο / έξοδο του οικισμού. Ίσως πρόκειται για την «οδό του Οικονόμου», όπως την ονομάζει στο χειρόγραφο του ο Γερ. Σμυρνάκης.⁷⁶ Αυτή την οδική αρτηρία ακολουθούσαν άλλωστε οι λιτανείες.⁷⁷ Επιπλέον, είναι ο δρόμος που συγκεντρώνονταν ορισμένα από τα μαγαζιά και τα εργαστήρια της Χώρας.

Παρέμβαση της Κοινότητας

Χαρακτηριστικό στοιχείο στην οργάνωση του δομημένου χώρου είναι η αλληλεξάρτηση των κατοικιών αλλά και η οριοθέτησή τους σε σχέση με τους κοινόχρηστους χώρους του οικισμού. Αυτή η αλληλοδιείσδυση των κτισμάτων δημιούργησε την ανάγκη ύπαρξης κανόνων για τη ρύθμιση των σχέσεων των ιδιοκτητών μεταξύ τους. Πέρα από τη γενικότε-

74. Η ονομασία «αυθεντική στράτα» απαντά και σε ναξιακά έγγραφα της Φραγκοκρατίας βλ. Αντ. Φλ. Κατσουρός, *ό.π.*, σ. 281.

75. Κατάστιχο Κοινού Πάτμου αρ. 1, 1709 fm 1963/110, έγγραφο με ημερομηνία 17 Αυγούστου 1796.

76. Γερ. Σμυρνάκης, *Η Μυστηριοφύλαξ...*, *ό.π.*, σ. 1825. Η συγκεκριμένη τοποθεσία βρίσκεται στα βόρεια της Μονής και καταγράφεται στο κοινοτικό κτηματολόγιο του 1676 ως περιοχή με κηπάρια (fm 1963/125-127). Ο Παν. Κρητικός αναφέρει ότι ονομάστηκε από το σπίτι του Οικονόμου της Μονής, το οποίο βρισκόταν εκεί, βλ. σχετικά Παν. Γ. Κρητικός, «Πατμιακά Τοπωνύμια», *Δ.Α.* 1 (1955), σ. 75.

77. Ι. Μ. Χατζηφώτης, «Έθιμα της Νέας Τρίτης στο νησί της Πάτμου», *Δ.Χ.* 8 (1983), σ. 282.

ρη ισχύ του εθιμικού δικαίου, που συστηματική κωδικοποίησή του δεν έγινε στην περίπτωση της Πάτμου, διασώζονται κάποιες διατάξεις και αποφάσεις της Κοινότητας (κυρίως του 19ου αι.) που αναδεικνύουν την ύπαρξη κανόνων για τις οικοδομές, αλλά και τον ουσιαστικό της ρόλο στη διασφάλιση και εφαρμογή τους.

Πολύ συνοπτικά θα λέγαμε ότι η Κοινότητα διατηρεί ένα γενικότερο ρόλο εποπτείας του χώρου και ταυτόχρονα ρυθμίζει τις λειτουργίες και τις χρήσεις του.⁷⁸ Παρεμβαίνει στην οργάνωσή του, και ιδιαίτερα στη σχέση των οικοδομημάτων με τους κοινόχρηστους χώρους. Οριοθετεί τον δημόσιο χώρο, ενώ ταυτόχρονα ορίζει και επιβάλλει τις αρμοδιότητές της. Οποιαδήποτε αλλοίωσή του ανήκει στις δικαιοδοσίες της. Παρεμβαίνει επίσης στις σχέσεις των «σύμπλων» και στις διαφορές τους για οικοδομικά θέματα. Προστατεύει το δικαίωμα κάθε ιδιοκτήτη για ελεύθερη προσπέλαση στην κατοικία του αλλά επεμβαίνει και στις περιπτώσεις επέκτασης –οριζόντιας ή κάθετης– κάθε κτίσματος.

Ταυτόχρονα, υπάρχουν κάποιοι κανονισμοί που ρυθμίζουν τις διαφορές επαγγελματικές δραστηριότητες. Πέρα από την παρέμβαση της Κοινότητας σε κάθε είδους δοσοληψίες των κατοίκων και στον έλεγχο των τιμών και των μέτρων και των σταδμών, υπάρχουν στο Νεοελληνικό Αρχείο έγγραφα που δείχνουν ότι η Κοινότητα παρενέβαινε και στη χωροθέτηση των διαφόρων δραστηριοτήτων τόσο στο εσωτερικό, όσο και έξω από τον οικισμό της Χώρας.⁷⁹

Εν τέλει, ανάγκες ιστορικές και οικονομικές, ζητήματα εσωτερικής ισορροπίας και συνοχών του πληθυσμού, η ύπαρξη της Μονής, η συνεχής εξάρτηση από τη θάλασσα και η στροφή στα επαγγέλματά της επηρέασαν τις μορφές οργάνωσης του χώρου. Η μελέτη του οικισμένου χώρου στην Πάτμο –λαμβάνοντας υπόψη τις παραμέτρους αυτές– αναδεικνύει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τον τρόπο ζωής της εποχής εκείνης, το οποίο είναι μεν τυπικό στο Αιγαίο, αλλά και μοναδικό ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που επηρέασαν τη φυσιογνωμία του.

78. Βλ. αναλυτικότερα στο Ευδοκία Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 256-257.

79. Πβ. αποφάσεις της Κοινότητας για τη χωροθέτηση των καμινιών, των μύλων κ.λπ. στο Ε. Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 197-199.